

Втім, слід насамперед відмежувати звичаї, що збереглися як пережиток минулого і не відповідають сучасному розумінню гідності і свободи особистості, від звичаїв, вироблених у процесі спільної діяльності людей і корисних для держави та суспільства. Хоча звичай не є панівним джерелом права в сучасній Україні, але він не відійшов назавсім.

Аналіз дослідження проблеми. Слід зазначити, що сьогодні в науковій літературі проблемі співіснування, взаємодії та формування права та звичаю приділяється не значна увага. Зазвичай вона розглядалася в руслі теоретико-історичних проблем, таких як джерела права, правових системи світу тощо. Проте наша спроба пов'язана із дослідженням вказаних явищ з позиції філософії права.

В українській і зарубіжній юридичній літературі низка аспектів проблеми співіснування права та звичаю знайшла своє відображення в працях таких учених, як П. О. Недбайла, А. П. Ткача, Л. Л. Потарикіна, А. Б. Дубровіна, О. О. Шевченко, Д. С. Сусла, В. В. Цветкова, С. О. Макогона, Б. М. Бабія, А. П. Таранова, В. А. Леховича, П. П. Михайленка, А. А. Рогожина, І. Софронова, О. Ф. Скакун, Р. С. Павловського, В. С. Кульчицького, А. Й. Пашука, В. І. Калиновича, В. Г. Сокурєнка, Б. І. Тищика, І. О. Грекова, О. В. Сурилова, В. Горшеньова, С. Сливки та інших. Спільним для цих наукових розвідок є дослідження природи вказаних явищ та її складових елементів, через призму порівняльного аналізу. Тому нам хотілося б звернути увагу саме на природно-правові аспекти права та звичаю.

Мета статті полягає у дослідженні та пізнанні природно-правових аспектів права та звичаю в сучасному правовому полі, й науковій оцінці певних схожих та відмінних рис зазначених правових явищ.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить проведений нами аналіз джерелознавчої бази дослідження, щодо співвідношення права та звичаю, вони в силу своєї історичної схожості тісно пов'язані один з одним. Проте в такій сукупності вказані природно-правові явища не виступали об'єктом окремого наукового вивчення чи дослідження.

Звичай відіграє істотну роль у регуляції різних сторін суспільного життя, як і право. Вони тісно пов'язані з правом, мораллю, культурою, політикою, релігією, іншими соціальними нормами. Історично право як система норм великою мірою походить від звичаїв, які санкціонувалися публічною владою у силу практичної необхідності [2, с. 75]. Вже в цьому полягає їхня генетична спорідненість. Такий процес генетичної спорідненості є постійним і триває постійно, він продовжується і зараз, бо право формується не тільки “зверху”, але і “знизу”, з народних глибин, коріння, традицій [3, с. 225].

Звичаї прийнято визначати як стійкі і достатньо поширені в певній сфері правила поведінки, які в результаті багатократного, тривалого повторення стають звичкою, звичасм, які дотримуються добровільно. Не дарма говорять: “звичка – друга натура” [4, с. 240].

Дотримання деяких звичаїв (обрядів, ритуалів, церемоній) є для особистості не менш імперативною вимогою, ніж виконання законодавчих правил та розпоряджень, бо тут, як правило, відчувається жорсткий тиск громадської думки, пересудів і чутки оточення; боязнь піддатися осуду з боку знайомих, друзів, колег; небажання виявитися в становищі людини, що не поважає загальноприйняті норми поведінки (гостинність, добросусідство, пошана старших; присутність на похоронах, вираз співчуття рідним і близьким покійного, традиція відзначати різні радісні події, неофіційні свята, дні народження, весілля, новосілля і ін.).

Звичаї зобов'язують... *(ніби спрацьовує моральний, психологічний чинник щодо їхнього дотримання – О.С.)* Але зобов'язують силою внутрішнього імперативу індивіда. Немовби мають у своїй природі примусовий (виконавський) елемент права й певну системність у їх використанні (передаються з покоління в покоління).

В юридичній науці звичаї підрозділяються на правові (звичасве право) і неправові, або загальносуспільні. Правові звичаї тому і називаються правовими, що вони одержують відобра-

ження в праві, ним охороняються, захищаються, набуваючи тим самим юридичної сили. Одні з них прямо закріплюються в законі, інші лише мають на увазі, треті логічно витікають з тих або інших правових норм. Найчастіше вони просто згадуються, що означає, ніби на підсвідомому рівні, що ними можна керуватися.

Що ж стосується неправових (загальносуспільних) звичаїв, то їх дуже багато, і ті з них, які мають прогресивний характер, право підтримує; до інших ставиться байдуже (нейтрально), оскільки вони не заподіюють ніякої шкоди, з третіми (шкідливими) веде боротьбу, прагне витіснити їх (“кумівство” у державній владі, “телефонне” право, пияцтво, яке притаманне тим чи іншим сферам діяльності людини, деякі місцеві традиції гірських народів чи певних специфічних місць посилення народу – калим, викуп нареченої, кровна помста, феодалні пережитки в сім’ї, різного роду забобони і т.д.) [5, с. 80].

Особливе положення в системі соціальних норм займають звичаї – це такі правила поведінки, які складаються в певному суспільному середовищі, передаються з покоління в покоління, виступають природною життєвою потребою людей, а в результаті їхнього багаторазового повторення та ефективного врегулювання суспільних відносин стають звичними для них. Вони дещо менш пов’язані з правом, ніж, наприклад, моральні норми, але не є нейтральними.

Досліджуючи процес співвідношення між правом і звичаєм, потрібно зазначити, що це є складний процес. Під час характеристики співвідношення вказаних явищ, на нашу думку, можна виділити чотири компоненти: єдність, відмінність, взаємодія і суперечності. Уважне зіставлення права і звичаю, з’ясування взаємозв’язків між ними дозволяють глибше пізнати обидва ці природно-правові явища.

Єдність права і звичаю полягає в тому, що:

1) вони є різновидами соціальних норм, які створюють в сукупності цілісну систему нормативного регулювання і через це володіють деякими загальними рисами, в них єдина нормативна основа;

2) право і звичай переслідують одні і ті ж цілі й завдання – впорядкування і вдосконалення суспільного життя, внесення в нього організуючих начал, розвиток і збагачення особи, захист прав людини, затвердження ідеалів гуманізму, справедливості;

3) в права і звичаю один і той же об’єкт регулювання – суспільні відносини (тільки в різному об’ємі), вони адресуються до одних і тих же людей, шарів, груп, колективів; їхні вимоги багато в чому збігаються;

4) право і звичай як нормативні явища визначають межі належних і можливих вчинків суб’єктів, служать засобом виразу і гармонізації особистих і суспільних інтересів;

5) право і звичай у філософському плані є надбудовними категоріями, обумовлені перш за все економічними, а також політичними, культурними й іншими детермінуючими чинниками, що робить їх соціально однотипними в цьому суспільстві або в цій формації;

6) право і звичай виступають як фундаментальні загальноісторичні цінності, показники соціального і культурного прогресу суспільства, його творчі і дисциплінуючі начала [6, с. 63].

Проте разом із загальними рисами право і мораль мають суттєві відмінності, володіють своєю специфікою. Вказівка на своєрідність цих феноменів має, мабуть, важливіше значення, ніж констатація їх схожості. Саме тому онтологічні статуси і ознаки права та звичаю заслуговують пильного порівняльного аналізу.

Прикметні особливості цих явищ такі:

1. Право і звичай розрізняються перш за все за способами їх встановлення, формування. Як відомо, правові норми створюються або санкціонуються державою і лише державою (або з його згоди деякими суспільними організаціями), нею ж відмінюються, доповнюються, змінюються. В цьому сенсі держава є політичним творцем права; правотворчість – його виняткова прерогатива. Тому право виражає не просто волю народу, а його державну волю і виступає не просто регулятором, а особливим, державним регулятором [7, с. 113]. По-іншому формується звичай. Його норми створюються не державою безпосередньо, і вони взагалі не є продуктом якоїсь спеціальної цілеспрямованої діяльності, а виникають і розвиваються спонтанно в процесі практичної діяльності

людей. Для того, щоб звичай отримав право на існування, не потрібно згоди влади; достатньо, щоб його визнали “санкціонованим” самі учасники соціального спілкування – класи, групи, колективи, ті люди, хто бажає ним керуватися. На відміну від права, звичай має неофіційний (недержавний) характер. Це зовсім не означає, що держава не впливає на становлення звичаю. Така дія виявляється по багатьох напрямках: через право, політику, ідеологію, засоби масової інформації, всю систему відносин, але безпосередньо вона звичай не встановлює. В будь-якій державі діє тільки одне, нею ж створюване право, тоді як звичай не є єдиним і однорідним, він диференціюється відповідно до класового, національного, релігійного, професійного і іншого поділу суспільства.

2. Право і звичай розрізняються за методами їхнього забезпечення. Якщо право створює держава, то вона його і забезпечує, охороняє, захищає. За правом стоїть апарат примусу, який стежить за дотриманням правових норм і карає тих, хто їх порушує, бо норма – не прохання, не порада, не побажання, а владна вимога, веління, розпорядження, звернуте до всіх членів суспільства і підкріплюване в їхніх же інтересах можливістю примусити. Іншими словами, юридичні норми мають загальнообов’язковий, незаперечний характер. Звідси не випливає, що кожна окремо взята норма належить до всіх. Йдеться про принцип – про те, що в праві об’єктивно закладений примусовий момент, без якого воно не було б ефективним регулятором життєдіяльності людей, атрибутом влади. Але право затверджується, проводиться в життя не тільки і не стільки за допомогою “карального меча”. Загроза санкцій – потенційна, на випадок конфлікту із законом. Адже більшість громадян дотримується правових норм добровільно, а не під страхом покарання. Використовуються, звичайно, і методи переконання, виховання, профілактики, щоб спонукати суб’єктів до правопорядку. Реалізація – складний процес. Інакше забезпечуються норми звичаю, які спираються не на силу державного апарату, а на силу громадської думки. Порушення звичаєвих норм не тягне за собою втручання державних органів.

3. Право і звичай розрізняються за формою їх виразу, фіксації. Якщо правові норми закріплюються в спеціальних юридичних актах держави (законах, указах, ухвалах), групуються за галузями й інститутами, систематизуються (зводяться) для зручності користування до відповідних кодексів, статутів, що становлять загалом об’ємне і розгалужене законодавство, то норми звичаю не мають подібних чітких форм виразу, не враховуються і не обробляються, а виникають і існують в свідомості людей – учасників суспільного життя. Їхня поява не пов’язана з волею законодавців або інших осіб [8, с. 134].

4. Право і звичай розрізняються за характером і способом їхньої дії на свідомість і поведінку людей. Якщо право регулює взаємини між суб’єктами з погляду їхніх юридичних прав і обов’язків; правомірного – неправомірного, законного – незаконного, караного – некараного, то звичай підходить до людських вчинків із позицій добра і зла, похвального і ганебного, чесного й ганебного, благородного і неблагородного, совісті, честі та ін. Іншими словами, в них різні оцінні критерії, соціальні мірки.

5. Право і звичай розрізняються за характером і порядком відповідальності за їх порушення. Протиправні дії спричиняють за собою реакцію держави, тобто не просто відповідальність, а особливу, юридичну відповідальність, причому порядок її покладання чітко регламентований законом – він має процесуальний характер. Його дотримання таке ж обов’язкове, як і дотримання матеріальних правових норм. Людина карається від імені держави, тому до юридичної відповідальності не можна притягнути в довільній формі [9, с. 240]. Іншою є відповідальність за порушення звичаю. Тут чіткої процедури немає. Покарання виражається в тому, що порушник піддається суспільному осуду, до нього застосовуються заходи суспільної дії (догана, зауваження, виключення з організації і т.п.) [10, с. 21].

6. Право і звичай розрізняються за рівнем вимог, що пред’являються до поведінки людини. Цей рівень набагато вищий у нормах звичаю, які у багатьох випадках вимагають від особи набагато більше, ніж юридичний закон, хоча він і передбачає за деякі протиправні дії досить суворі санкції. Наприклад, норми звичаю беззастережно засуджують будь-які форми нечесності, брехні, наклепу, обману і т.д., тоді як право присікає найнебезпечніші їх прояви. Звичай не терпить ніякої антигромадської поведінки, в чому б вона не виражалась, тоді як право карає найбільш злісні випадки таких ексцесів.

7. Право і звичай розрізняються за сферами дії. Звичаєвий простір набагато ширший за правовий, межі їх не збігаються. Право, як відомо, регулює далеко не все, а найважливіші сфери суспільного життя (власність, влада, праця, управління, правосуддя), залишаючи поза своєю регламентацією такі аспекти людських відносин, як, наприклад, любов, дружба, товариство, взаємодопомога, смаки, мода, особисті пристрасті, і т.д. Право не повинне переходити свої межі і втручатись у сферу “вільних і добровільних душевних рухів”. Вторгнення його в ці зони було б, по-перше, неможливим через непридатність їх до зовнішнього контролю; по-друге, непотрібним і безглуздим з погляду державних інтересів; по-третє, просто недемократичним, антигуманним, “тоталітарним”. Тут діють інші соціальні норми, традиції, звички, звичаї. Звичай на відміну від права проникає у всі сфери і осередки суспільства, її оцінкам піддаються у принципі всі види і форми взаємин між людьми [1, с. 269]. Проте слід пам'ятати, що сфери дії права і звичаю не співпадають лише частково. Співвідношення тут таке: все, що регулюється правом, регулюється і звичаєм, але не все, що регулюється звичаєм, регламентується правом.

8. Нарешті, в права і звичаю різні історичні долі. Звичай “старший за віком”, стародавній, він завжди існував і буде існувати в людському суспільстві, тоді як право виникло лише на певному ступені соціальної еволюції і в майбутньому їх долі також, можливо, розійдуться. Не в тому сенсі, що право “відіме”, а в тому, що воно буде все більше наближатися до норм звичаю.

Такі загальні та прикметні ознаки права і звичаю. При цьому само собою зрозуміло, що межі, що сполучають і роз'єднують ці два явища, не залишаються статичними. Вони динамічні, мінливі, зміщуються в той або інший бік в ході суспільного розвитку під впливом змін, що відбуваються. Те, що в у свій час регулюється правом, інше – може стати об'єктом лише дії звичаю і навпаки. Навіть у межах одного типу суспільства, але на різних етапах його розвитку співвідношення між правом і звичаєм змінюється [11, с. 20].

З тісного взаємозв'язку вказаних регуляторів витікає така ж тісна їх соціальна і функціональна взаємодія. Вони підтримують один одного у впорядкуванні суспільних відносин, позитивному впливі на особу, формуванні в громадян належної юридичної й етичної культури, правосвідомості. Їхні вимоги багато в чому співпадають: дії суб'єктів, заохочувані правом, заохочуються і звичаєм. Звичай засуджує вчинення правопорушень і особливо злочинів. В оцінці таких діянь право і звичай єдині. Звичайно, істина конкретна, тому можуть бути такі діяння, відносно яких звичай або індиферентний, або навіть не засуджує їх, наприклад, відмова свідків свідчити проти родичів і ін. Втім, право і звичай щодо абсолютної більшості правопорушень займають єдину позицію.

У процесі здійснення своїх функцій право і звичай допомагають один одному в досягненні загальних цілей, використовуючи для цього властиві ним методи. Відомо, що різні криміногенні елементи у низці випадків намагаються обійти закон або навіть прикритися ним, створити видимість правомірної діяльності. Тут якраз і покликаний повною мірою заявляти про себе звичай, бо для подібних суб'єктів найнеприємніше – це осуд оточення.

Право і звичай плідно “співпрацюють” у сфері відправлення правосуддя, діяльності органів правопорядку, юстиції. Виражається це в різних формах: при дозволі конкретних справ, аналізі можливих життєвих ситуацій, протиправних дій, а також особи правопорушника. Фактичні обставини багатьох справ оцінюються із залученням як юридичних, так і етичних критеріїв, без яких неможливо правильно визначити ознаки таких, наприклад, діянь, як хуліганство, наклеп, образа, приниження честі і гідності, понять цинізму, користі, користолюбства [11, с. 18–19].

Правові норми служать і повинні служити провідниками звичаю, закріплювати і захищати етичні засади суспільства. Її ефективність права багато в чому залежить від того, наскільки повно, адекватно воно виражає ці вимоги. Сила законів у сто разів збільшується, якщо вони спираються не тільки на владу (особливий апарат), але і на звичай. Своєю чергою, дія звичаю, як і інших соціальних норм, чималою мірою залежить від чітко функціонуючої юридичної системи. Адже всі ці регулятори формують єдине нормативне поле.

Тісна взаємодія норм права і звичаю не означає, що процес цей рівний, гладкий, безконфліктний. Між ними можуть виникати і досить часто виникають гострі суперечності, колізії,

розбіжності. Звичаєві і правові вимоги не завжди і не у всьому узгоджуються, а нерідко прямо протистоять один одному. Ці суперечності мають і соціальне, і діалектичне походження, витікають з дії закону єдності і боротьби протилежностей.

Слід сказати, що оптимальне поєднання звичаєвого і юридичного завжди було проблемою, яка важко вирішувалася у всіх правових системах. І, як показує досвід, ідеальної гармонії тут звичайно досягти не вдається – суперечності неминуче зберігаються, виникають нові, поглиблюються старі. Їх можна якоюсь мірою згладити, ослабити, зменшити, але не зняти повністю.

Зрозуміло, окремі з них можна усунути, інші – не припустити, але загалом як об'єктивне явище вони залишаються [12, с. 24].

Причини суперечностей між правом і звичаєм полягають уже в їхній специфіці, в тому, що в них різні методи регуляції, різні підходи, критерії при оцінці поведінки суб'єктів. Має значення неадекватність відображення ними реальних суспільних процесів, інтересів різних соціальних шарів, груп, класів. Розбіжності між правом і звичаєм зумовлені складністю і суперечністю самого життя, нескінченною різноманітністю ситуацій, появою нових тенденцій у суспільному розвитку, неоднаковим рівнем етичної і правової свідомості людей, мінливістю соціальних умов і ін.

Право за своєю природою більш консервативне, воно неминуче відстає від перебігу життя, до того ж, в ньому самому чимало колізій. Навіть найдосконаліше законодавство містить недоліки. Звичай більш динамічно, активніше і еластичніше реагує на зміни, які відбуваються. Ці два явища розвиваються нерівномірно, в звичаях переважають елементи гнучкості, стихійності [13, с. 49].

Право і звичай не антиподи, а “суперники”, вони по-різному оцінюють одні і ті ж факти, між ними тонкі грані і взаємні переходи. На цьому ґрунті нерідко відбуваються “зіткнення”, оскільки звичай вимагає від людини набагато більшого, ніж право. Нерідко виникають ситуації, коли закон щось дозволяє, а звичай забороняє, і навпаки, закон забороняє, а звичай дозволяє. Відсутність же згоди і “взаєморозуміння” між ними позначається врешті-решт на регулятивних і виховних можливостях обох цих засобів. Потрібне коректування відповідних норм, гармонізація звичаєвої і правової свідомості.

Висновки. Незважаючи на тісний взаємозв'язок права та звичаїв, їхні спільні риси, звичаї і норми права відрізняються один від одного за походженням, формою виразу, способу забезпечення реалізації. Якщо звичаї з'явилися з виникненням людського суспільства, то норми права існують у державно-організованому суспільстві. Якщо звичаї не закріплюються в спеціальних актах, а містяться в свідомості людей, то норми права існують у певних формах. Якщо звичаї забезпечуються силою громадської думки, то норми права можуть реалізовуватися і з урахуванням можливості державного примусу. Одні звичаї мають прогресивний характер, інші є шкідливими, і право веде з ними боротьбу. Деякі з них досить розумні: заборона пити вино нареченому і нареченій, працівникам в дні жнив і т.д. Це так звані добрі традиції, які слід відрізнити від псевдотрадицій.

1. Петрович З. Правовий звичай як форма вираження права в сучасному суспільстві // З. Петрович / Форум молодих науковців Львівщини. – Львів, 2011. – № 5. – С. 90–93. 2. Толкачова Н. Правовий звичай – форма права та регулятор суспільних відносин / Н. Толкачова / Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 2007. – № 7. – С. 74–76. 3. Сав'як О. В. Правовий звичай у системі джерел Конституційного права України. / О. В. Сав'як // Держава і право. – Київ, 2007. – № 36. – С. 225–231. 4. Сав'як О. В. Конституційно-правовий звичай, конституційна звичаєвість та конституційна традиція: проблеми ідентифікації категорій // О. В. Сав'як // Держава і право. – Київ, 2007. – № 37. – С. 240–246. 5. Сав'як О. В. Правовий звичай в конституційному праві України: досвід і перспективи / О. В. Сав'як // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 10. – С. 77–89. 6. Іванський Р. Д. Правовий звичай-джерело староруського карного права // Р. Д. Іванський // Науковий вісник ДніпрДУВС. – 2007. – № 3. – С. 63–69. 7. Кучинська Ю. Правовий звичай як джерело правоохоронної та правозахисної діяльності держави: історико-географічний екскурс від минулого і до сьогодення / Ю. Кучинська //

Механізм правового регулювання правоохоронної та правозахисної діяльності в умовах формування громадянського суспільства. – Київ, 2009. – № 11. – С. 112–114. 8. Яворська О. С. Звичаєве право як соціальний регулятор цивільних відносин / О. С. Яворська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2013. – № 2 – С. 129–137. 9. Гладка Г. Л. Звичаєве право як невід’ємна складова розвитку української державності: історико-правовий аспект / Г. Л. Гладка // Південноукраїнський правничий часопис. Харків, – 2011. – № 1. – С. 240–244. 10. Маринич Л. В. Звичаєве право як чинник формування національного права / Л. В. Маринич // Сучасні проблеми правової системи і державотворення в Україні: збірник тез доповідей. Київ, 2011. – № 27-28 – С. 20–22. 11. Бачур Б. С. Звичаєве право України: походження, генезис / Б. С. Бачур // Вісник ОІВС. – Одеса, 2000. – № 3 – С. 14–20. 12. Селіхов Д. А. Звичаєве право України кінця 19 – початку 20 ст. та його застосування в практиці волосних судів / Д. А. Селіхов // Вісник запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя, 2000. – № 4. – 241 с. 13. Паньонко І. М. Звичаєве право Запорізьких козаків / І. М. Паньонко // Вісник Львівського університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 1999. – № 34. – 149 с.

REFERENCES

1. Petrovych Z. *Pravovyy zvychay yak forma vyrazhennya prava v suchasnomu suspil'stvi* [Legal practice as a form of law in modern society] *Forum molodykh naukovtsiv L'vivshchyny.* – L'viv, 2011., Vol. 5. 90–93p. 2. Tolkachova N. *Pravovyy zvychay – forma prava ta rehulyator suspil'nykh vidnosyn* [Legal practice – a form of law and regulator of social relations] *Problemy derzhavotvorenniya i zakhystu prav lyudyny v Ukrayini.* – L'viv, 2007., Vol. 7. pp.74–76. 3. Sav'yak O. V. *Pravovyy zvychay u systemi dzherel Konstytutsiynoho prava Ukrayiny* [Legal practice in the system of sources of constitutional law in Ukraine.] *Kyiv, Publ. Derzhava i pravo.* 2007. Vol.36., pp. 225–231. 4. Sav'yak O. V. *Konstytutsiyno-pravovyy zvychay, konstytutsiyna zvychayevist' ta konstytutsiyna tradytsiya: problemy identyfikatsiyi katehoriy* [Constitutional and legal custom, zvychayevist constitutional and constitutional tradition: the problem of identifying categories] *Publ. Derzhava i pravo.* Kyiv, 2007. Vol. 37. pp. 240–246. 5. Sav'yak O. V. *Pravovyy zvychay v konstytutsiynomu pravi Ukrayiny: dosvid i perspektyvy* [Legal practice in constitutional law in Ukraine: experience and prospects] *Kyiv, Publ. Byuleten' Ministerstva yustyttsiyi Ukrayiny.* 2007. Vol. 10. pp. 77–89. 6. Ivans'kyi R. D. *Pravovyy zvychay-dzherelo starorus'koho karnoho prava* [Legal practice originating Old Russian criminal law] *Dnipropetrovsk., Publ. Naukovyy visnyk DniprDUVS.,* 2007. Vol. 3. pp. 63–69. 7. Kuchyn'ska Yu. *Pravovyy zvychay yak dzherelo pravookhoronnoyi ta pravozakhysnoyi diyal'nosti derzhavy: istoryko-heohrafichnyy ekskurs vid mynuloho i do s'ohodennya Mekhanizm pravovoho rehulyuvannya pravookhoronnoyi ta pravozakhysnoyi diyal'nosti v umovakh formuvannya hromadyans'koho suspil'stva* [Legal practice as a source of law enforcement and advocacy States: Historical and geographical overview of past and present] *Kyiv, 2009. Vol.11. pp. 112–114.* 8. Yavors'ka O. S. *Zvychayeve pravo yak sotsial'nyy rehulyator tsyvil'nykh vidnosyn* [Customary law as a social regulator civil relations] *Lviv., Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna.* – 2013. –Vo. 2 – pp. 129 –137. 9. Hladka H. L. *Zvychayeve pravo yak nevid'yemna skladova rozvytku ukrayins'koyi derzhavnosti: istoryko-pravovyy aspekt* [Customary law as an integral part of Ukrainian statehood: historical and legal aspects] *Pivdenoukrayins'kyi pravnychy chasopys.* Kharkiv, 2011. Vol.1., pp.240–244. 10. Marynych L. V. *Zvychayeve pravo yak chynnyk formuvannya natsional'noho prava* [Customary law as a factor in the formation of national law] *Suchasni problemy pravovoyi systemy i derzhavotvorenniya v Ukrayini: zbirnyk tez dopovidey.* Kyiv, 2011. Vol. 27–28. pp. 20–22. 11. Bachur B. S. *Zvychayeve pravo Ukrayiny: pokhodzhennya, henezys* [Ukraine customary law: origin, genesis] *Odesa., Publ. Visnyk OIVS,* 2000. Vol.3. pp.14–20. 12. Selikhov D. A. *Zvychayeve pravo Ukrayiny kintsya 19 – pochatku 20 st. ta yoho zastosuvannya v praktytsi volosnykh sudiv* [Customary Law Ukraine late 19th – early 20th century. and its application in practice, township courts] *Visnyk zaporiz'koho yurydychnoho instytutu.* Zaporizhzhya, 2000. Vol.4 – 241 p. 13. Pan'onko I. M. *Zvychayeve pravo Zaporiz'kykh kozakiv* [Customary law Cossacks] *Lviv., Publ. Visnyk L'vivs'koho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna,* 1999. Vol. 34. – 149 p.